

ХРИСТІЯНСТВО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО: ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ АКЦЕНТИ

3(15).I.1871, м.

Володимир-

Волинський —

25.I.1942, Кустанай

Агатангел Кримський — надто неординарна постать в історії української культури. Усі спроби охопити внесок Кримського в українську культуру розбиваються об наукову спеціалізацію авторів. Щоб окинути бодай побіжним поглядом усі сфери його діяльності і звести до купи в цілісній особистості однієї людини, треба, мабуть, хоча б у царині гуманітарного мислення дорости до масштабів Кримського.

У цьому зв'язку хочу згадати одну таку спробу — книжку С.Павличко "Орієнталізм, сексуальність, націоналізм: складний світ Агатангела Кримського". Характер обговорення книжки, на жаль, був визначений трагічною передчасною смертю Соломії Павличко: кожний учасник обговорення (навіть Я.Поліщук, — автор найкритичнішого відгуку¹, найперше озирався саме на цю подію, не дозволяючи собі тих інтонацій і закидів, які, можливо, прозвучали б за інших обставин². Що ж стосується пізнішого часу, то серйозного повернення до теми, мабуть, і не могло відбутися: головна провокація вже ніби позаду (а в нас справді потрібна добряча провокація, щоб розпочалася бодай млява дискусія чи хоча б її видимість). Щоправда, судячи навіть з белетризованої розвідки В.Шкляра³, неприємний осад усе ж лишився на душі в багатьох, хто прочитав твір С.Павличко. Хоч як гамуш враження, хоч як дотримуйся американської широти думок, а справа виглядає дуже просто: або роль Кримського в українській літературі вже визначена (і зробила це книжка С.Павличко), або ще не визначена (і тоді, хоч би там що, а треба вступати в полеміку з С.Павличко). Надто багатьом, на мою думку, не хочеться погоджуватись із тим, що літературна творчість Кримського — наслідок сублимованого гомосексуалізму. Але, очевидно, справа тепер не залежить від того, чи зможемо ми аргументовано заперечити цю тезу. Тепер ситуації може зарадити лише щонайглибше переосмислення літературної спадщини Кримського спільними літературознавчими зусиллями, особливо літературної, бо гіпотеза та психоаналітичне дослідження С.Павличко виростають саме з літературного доробку Кримського і, вочевидь, цей доробок міцно маргіналізують.

Попри щире бажання авторки віддати належне Кримському в усіх його визначних заслугах, маємо цілком протилежний результат цієї спроби. А саме: серед українських діячів, цієї національної меншини російської імперії, виявлено представника сексуальної меншини. Якщо Англія пишається Оскаром Вайльдом, Америка — Волтом Вітменом, Франція... Утім, не слід продовжувати цей сакраментальний перелік, який викликає занадто жваве зацікавлення передусім у середовищі обивателя. Словом, був і в нас декадент (щоправда, абиякий) і гомосексуаліст (теж дуже сумнівний), але все ж як у людей.

Очевидно, варто було б доскіпливо і ретельно заперечити кожний пункт книжки Павличко в тій її частині, де застосовується психоаналіз, але це зайняло б надто багато місця. Нижче буде розглянуто два важливі моменти в аргументації авторки: зіставлення роману "Андрій Лаговський" з романом "Крила" М.Кузміна — автора, що його гомосексуальна орієнтація відома і задекларована в російській літературі, а також паралелі з філософською працею "Люди місячного сяйва" В.Розанова, концепція якого має стосунок до осмислення нетрадиційної сексуальної орієнтації. Загалом розгляд постаті й доробку А.Кримського в контексті російської культури

¹ Поліщук Я. Сексуальність як дискурс: маятник рухається? // Український гуманітарний огляд. — 2000. — Ч. 4.

² Веретельник Р. Жива людина Агатангел Кримський // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 6.

³ Шкляр В. Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі // Сучасність. — 2004. — № 4. — С. 49–58.

— тема невичерпна і вдячна, оскільки він належить їй так само, як і українській. Єдине, що не дається в доробку Кримського до повного привласнення російською культурою, — це художня творчість. Навіть не маніфестація Кримським свого українського націоналізму, навіть не багаторічна діяльність як фундатора української Національної академії наук. У російській культурі, як відомо, “каждое лыко в строку”, тим-то вона й велика та могутня. А українцям варто лишень переїхати з Києва до Петербурга, щоб цілком зникнути з обрії власної культури. Це входить у правила гри між імперією і колонією. Україномовна художня творчість — це, мабуть, єдине, що неможливо привласнити іншою культурою. Надто важливо визначити роль Кримського саме в художній літературі, а не тільки в культурі загалом. Очевидно, що сьогодні ця роль визначається поняттями “орієнталіст, поліглот, мовознавець, етнолог”. І чи не останнім у цьому ряду стоїть слово “письменник”. Без осягнення суті і значення літературної ролі Кримського він ніколи не належатиме українській культурі цілком.

Коли твір виходив у світ (його публікація частинами аж ніяк не сприяла цілісному враженню і, зрештою, значно послабила актуальність), сучасникам було надто важко скласти справжню ціну романові (практично жоден з видатних творів української літератури не був адекватно прочитаний сучасниками, і це зрозуміло). На контекст радянських часів, коли роль Кримського визначалася надто двозначно, дуже добре лягала критична оцінка „Андрія Лаговського” Лесею Українкою в листі до А.Кримського від 3 листопада 1905 р.⁴. Отож навіть у добу, коли почалися спроби реабілітувати Кримського, а його авторитет використовувати, оцінка художньої творчості визначилася тезою про особисте захоплення видатного вченого (така собі вибачлива слабкість). Як писав О.Бабишкін: “Розуміючи, що не в цьому його творче покликання, що не в белетристиці він скаже нове й незнане слово, якого прагнуть люди, він час від часу давав відпочинок своєму науковому розумові і писав оповідання, ескізи, романи”⁵. Для радянської ідеології літературна творчість “видатного сходознавця” — шкідливий і небезпечний баласт, який треба було делікатно усунути з поля зору.

У нові часи Т.Гундорова визначила Кримського як першого українського декадента, завдяки якому “декадентство було “прищеплене” українській культурі”⁶. На жаль, у тій, досить уже давній, статті не були зроблені акценти, що ними слід було б починати глибше осмислення літературної ролі Кримського; натомість були зроблені ті наголоси, які легко можуть повести дослідників (можливо, т ж С.Павличко) у хибному напрямку (від твердження “загалом невроз і екстазизм — чи не основні стани декадентського світовідчуття”⁷ до твердження про нову чутливість, зокрема й гомосексуальну, — один крок). У статті Т.Гундорової нема жодної згадки про головну парадигму декадентства, саме ту, яку виразно позначив вплив філософії А.Шопенгауера (про це красномовно говорить добре відома роль Шопенгауера як “батька декадентства”). А це не просто додатковий штрих, це аспект, який виводить на світоглядні засади декадентства. Слід пам’ятати, що декадентство постало в розвої позитивізму (укупі з атеїзмом і нігілізмом) та кинуло виклик матеріалістичному світоглядові. Це було знову, вкотре вже в європейській історії (після бароко й романтизму), поверненням до християнського (зрозуміло, водночас і ідеалістичного) світосприйняття.

Емансипована думка кінця ХІХ ст., озброєна відкриттями природничих наук, ніцшеанським та матеріалістично-атеїстичним нігілізмом, звільнена від будь-яких страхів перед церковними покарами, піддала гострій критиці традиційну культуру

⁴ *Українка Леся*. Лист до А.Кримського від 3.11.1905 р. // *Українка Леся*. Твори: У 12 т. — К., 1975. — Т. 12. — С.146–147.

⁵ *Бабишкін О.* Агатангел Кримський. Літературний портрет. — К., 1967. — С.94.

⁶ *Гундорова Т.* Проза А.Кримського і декадентство в українській літературі // *Дивослово*. — 1995. — № 1. — С.20.

⁷ *Там само*. — С.17.

Європи, зокрема й християнство. Здавалося, що після атеїстичного нігілізму християнство ніколи вже не набуде попередньої ваги. Але зародилась хвиля декадентства, світогляду, який мав сміливість, незважаючи на тотальну критику християнства, переосмислити його і заново утвердити. Декадентство — це відновлення християнського розуміння світу, коли всі актуальні цінності соціуму скасовуються, бо підверстуються під ризику, яка позначає поділ світу на земне й небесне або ж низьке (плинне, тлінне, матеріальне) і високе (основоположне, вічне, духовне). Цей нігілізм — протилежно обернений щодо ніцшеанського й атеїстичного нігілізму. Не варто їх плутати.

У цьому процесі закономірним було повернення до середньовіччя, щоб відшукати ту історичну форму, яка втілила істинний, закладений у вченні Христа дух християнства. Доба середньовіччя пройшла під знаком тяжкого, виснажливого змагання між духом і плоттю, яке точилось у внутрішньому світі кожного, хто називав себе християнином. Це змагання передусім зачіпало сексуальну сферу. “Проблеми зі своєю сексуальністю, які окремі вірні, такі, як св. Павло, Ієронім і особливо Августин, сприймали як перешкоду до повної концентрації на вищому світі, якраз і були визначальними для тієї культури, позаяк їхні твори були для цілого середньовіччя первинними *auctoritates* і в епоху віри багато їх сприйняли. Вихваляли чесноти незайманості і цнотливості, яким протиставляли проклятий порок *luxuria*, задоволення від фізичної ніжності. Поряд з цим нога в ногу крокує до болю відоме жінконебезпечництво тієї епохи, вираження передовсім страху саме перед цим гріхом... [...] Християнська релігійність, яка проникала у всі життєві сфери, зумовила те, що багато людей відмовилися від сексуального життя...”⁸.

Ці ж питання постали перед Шопенгауером, який, розробляючи концепцію “волі до життя”, звернувся до теми статевого кохання. У трактаті, певна річ, він не повторює приписів ортодоксального християнства. Шопенгауер — віруюча людина Нового часу. Відштовхнувшись від світського ідеалізму німецьких романтиків, він шукав синтетичне світовідчуття, у якому віра була б вільною і незалежною від догматів церкви (у Новий час не було вже ілюзій стосовно цнотливості церковних служителів), а тому звернувся до східних вірувань, зміг розгледіти ядро, спільне для всіх релігій світу: “Адже не лише релігії Сходу, а й істинне християнство без сумніву має той основний аскетичний характер, який моя філософія трактує як заперечення волі до життя...” — зробив він однозначний висновок⁹. “Квієтизм, тобто відречення від усіх бажань, аскеза, тобто зумисне умертвіння власної волі, і містицизм, тобто усвідомлення тотожності нашого власного єства з єством всіх речей або з сутністю світу, — усі ці три моменти перебувають між собою у найтіснішому зв’язку, отже, той, хто сповідує один із них, поступово схиляється до сповідання інших, навіть мимо власної волі”¹⁰.

Християнство як світський світогляд остаточно утвердилося в добу модернізму, після багатовікового напруженого осмислення двох світоглядних моделей, змагання між якими визначило розвиток європейської цивілізації — антично-ренесансної і середньовічно-християнської. Декадентство — це останній етап у намаганні європейської спільноти запровадити принципи християнства у світське життя. У Новий час виникли умови для розуміння того, що віра людини залежить не лише від історичних обставин, а має також глибокі психологічні витоки. Тому всі монотейстичні релігії світу мають спільне ядро, яке неортодоксально мисляча людина без зусиль розгледить. Людина від народження має або не має нахил до містицизму, до аскези, прагнення керуватися духом і з його допомогою вгамовувати плоть.

Андрій Лаговський — образ, сконструйований Кримським як модель світоглядних пошуків, — це, як і Шопенгауер, людина широких світоглядних орієнтирів, він критикує окремі засади християнства, цікавиться іншими релігіями світу (зрозуміло,

⁸ Історія європейської ментальності. / За ред. П.Дінцельбахера: Перекл. з нім. — Л., 2004. — С.113.

⁹ Шопенгауер А. Под завесой истины: Сб. произведений. — Симферополь, 1998. — С.155.

¹⁰ Там само.— С.152.

і східними). Його пошук у царині думки повністю емансипований і суголосний часові. А от із психологією значно складніше. Саме тут розгортається справжня драма. Подивимось уважніше на сутність пошуків Лаговського.

Але спершу ще раз повернемося до книжки С.Павличко, яка методологічно визначається численними паралелями між романом Кримського та іншими творами сучасної Кримському літератури. Наскільки коректно вони здійснюються? Чи можуть бути аргументом у доказі основної тези? Загалом паралелей між доробком А.Кримського й особливо російських письменників можна провести безліч — залежно від мети. Очевидно, саме мета — довести, що художня творчість Кримського жила загроженою гомосексуальною орієнтацією, — визначила добір творів для зіставлення у дослідженні С.Павличко.

Перегуки між романами М.Кузміна “Крила” і А.Кримського “Андрій Лаговський” не лише переконливі, а й очевидні. Проте це аж ніяк не аргумент на користь тези, яку доводить авторка, оскільки подібність має зовсім інші витoki. Значно легше було б поставити Андрія Лаговського в інший, дуже представницький ряд персонажів російської літератури: починають його численні герої Ф.Достоевського, як князь Мишкін або молодший Карамазов, продовжують герої прози Д.Мережковського, В.Брюсова, І.Шмелєва, Б.Зайцева, А.Бєлого, Ф.Сологуба і багатьох інших учасників літературного процесу, відомого як “Срібний вік” російської культури. Увесь російський символізм легко обрамити творчістю А.Кримського, бо вона — органічний складник цього явища. А проте очевидні перегуки — то не доказ вторинності чи епігонства Кримського. Як контекст можна обрати інше тло: прозу М.Пруста, К.Гамсуна, М.Метерлінка, Ф.Моріака... У ній ми знайдемо цілий натовп героїв, які чимось нагадують нам Лаговського. І прикладів так багато, що цілком можна обійтися без кількох імен, одіозних з погляду сексуальної орієнтації (а саме на них, звісна річ, акцентує увагу С.Павличко). На цьому тлі Лаговський не лише подібний до цих героїв за певними ознаками, а й увиразнює їх, бо він — органічна постать української літератури. Цей персонаж психологічно переконливий, у ньому немає ні грана запозиченої позірності, бо він справді проростає з глибин авторської психології й репрезентує авторське світосприйняття. І сексуальність у цьому постанні героя з внутрішнього світу автора — засада, похідна від значно глибших речей. Звісно, якщо сповідувати дух і букву Фройдового розуміння світу, то немає глибшої засади психічного життя, ніж лібідо. Але варто, задля інтересу, періодично дивитися на світ очима інших психологів, скажімо, К.Г.Юнга чи В.Франкла. Та й В.Адлер, А.Маслоу, Е.Фромм і багато інших психологів знайшли не менш вагомі засади.

Отже, паралелі між романами Кузміна і Кримського пояснюються насамперед їхньою приналежністю до одного і того ж явища, яке має чітко окреслені філософські, психологічні й естетичні засади і, відповідно, назву — символізм. Певна річ, у цьому комплексі звучить також нота, пов’язана з процесами загальної емансипації на рубежі ХІХ—ХХ століть, яка безпосередньо зачіпала також питання статевого стосунків і ролі сексуальної сфери у психіці кожного індивіда. Але саме цю ноту важко розчутити саму по собі, а її вилучення з тієї мелодії, яку творить оркестр людської психіки, надто часто загрожує плутаниною у критеріях або перевертанням ієрархії.

Апеляція до книжки В.Розанова “Люди місячного сяйва”, тези з якої про так званих “содомітів” нібито лягають на текст роману “Андрій Лаговський” як пояснення поведінки головного героя, — це один яскравий приклад некоректного поводження з аргументами. С.Павличко не могла оминати своєю увагою суть і пафос книжки “Люди місячного сяйва”: це не популярний твір ображеного мораліста, хоча і сповнений гніву та пафосу викриття, це твір не про сексуальні меншини, а про найглибші засади християнства. Слідом за Ф.Ніцше Розанов головним об’єктом викриття робить християнство. Особливо саркастично знущується автор з тези про непорочне зачаття, з гнівом і обуренням пише про культивовані християнством схимництво й аскезу. Для Розанова “содоміти” —

це передусім християни, він уживає ці поняття як синонімічні, більш того — доводить, що кожний послідовний християнин — це насправді “клятий содоміт”. До “содомітів” зараховані десятки видатних митців, філософів, учених, зокрема Ф.Достоевський і Л.Толстой, тобто здебільшого люди, яких годі підозрювати в гомосексуальній орієнтації. Але Розанову байдуже до цього: якщо вони не були содомітами у житті, отже — приховали свої нахили. Такої ж логіки дотримується С.Павличко: хоча невідомо, чи був у Кримського гомосексуальний досвід, це, на думку дослідниці, означає лише те, що він “завуальовує, зашифровує найголовніше драматичне запитання: що робити чоловікові, який відчуває потяг до своєї статі? Кримський не зміг дати позитивної відповіді на це запитання. Він не зміг привести цю людину до “башти” Іванова, де такі речі толерувалися. Він також не міг дозволити своєму героєві відчути крила свободи на своїх плечах, як це пізніше зробив Кузмін. Герой Кримського має зречтись себе, своїх бажань, свого права на свободу, і саме це зречення, а не контроверсійна сексуальність, стає причиною тяжкого неврозу як Кримського, так і Лаговського”¹¹. Авторка, наводячи чимало прикладів того, як спокійно, невимушено і відверто пише Кримський у наукових працях про сексуальні питання, зокрема й про різноманітні відхилення та патології, які трапляються у традиціях, міфах, фольклорі, літературній творчості країн Сходу, не знайшла способу пояснити, що ж завадило вченому і митцеві, такому в усьому незалежному, відчути свободу ще й у цій сфері. Але вона переконана: усі його проблеми від того, що він хотів стати, але не став гомосексуалістом.

Роман “Андрій Лаговський” — справді річ унікальна для української літератури. Якщо в царині поезії та драматургії український символізм розгорнувся повноцінно, сформувавши чимало яскравих художніх особистостей, то про прозу, яка із запізненням відірвалась від романтизму і на рубежі століть усе ще наздоганяла європейський реалізм, цього не скажеш. Лише поодинокі твори можна визначити як послідовно символістські. Глибина такого символізму завжди відносна, бо він, як і будь-який метод модернізму, потребує усвідомлення і психологічної переконливості. Справжній повноцінний символізм у царині прози, яка повністю залежить від специфіки домінантного нарративу, з’являється на одному з пізніших етапів як своєрідний підсумок досить складної еволюції світогляду та естетики. Роман Кримського унікальний не лише тим, що це глибоко модерністський твір, який з’явився на етапі декадентсько-символістському, тобто в українській прозі таких творів майже немає (роману, таку немає). Роман унікальний ще й тим, що презентує творчість такої людини, як Кримський. Адже він — науковець і організатор науки — лише один фрагмент своєї творчої біографії віддав художній літературі. Здається, цей роман, такий психологічно переконливий, світоглядно зрілий, художньо досконалий, повинен був рости й рости серед пошуків першорядного письменника, на родючому літературному ґрунті відповідної течії чи напрямку. Натомість він ніби дарується українській літературі щедрим розкішним жестом генія, який не лише багато зробив для культури, а ще й роман символістський написав — задля заповнення лакуни.

Спробуємо перелічити роман Кримського, виходячи з авторської настанови, якою в жодному разі не можна нехтувати, адже поставлена автором мета написання твору, то та головна пружина, живий стовбур, що навколо нього поступово наростає художня тканина. Отже, роман складається з чотирьох розділів, розгортає перед нами чотири етапи життєвого шляху Андрія Лаговського, кожен з яких позначений переломними змінами світогляду і психології героя. У першому розділі “Не порозумілися” Лаговський — хворобливий юнак з максималістським неприйняттям власної недосконалості і світу. Сюжет визначено в назві: Лаговський розриває стосунки зі своєю матір’ю. Дивлячись на матір уже свідомими очима сформованої людини, юнак одразу виявляє, що в нього з нею немає нічого спільного, бо її світ надто

¹¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. — К., 2001. — С.150.

далекий від духовного, ідеали, які живлять Лаговського, перебувають за межами її бачення й розуміння. Відкривається рабська запопадливість матері перед багатіями міста, її корисливість, нечутливість до страждань бідних та інші риси, кожна з яких травмує Лаговського. Він переживає процес виснажливого вибору, відстоювання ідеалів, переважно знехтуваних або зневажених суспільством. Йому й так надто складно обрати духовні цінності, він усвідомлює власну слабкість, залежність, невитравну гріховність. Майбутнє схимництво Лаговського формується на наших очах саме в першому розділі. Це найбільш шокуюча, місцями натуралістична, трагічна за пафосом частина книги. Щоб досягти кульмінації і змусити героя визначитись на життєвому шляху, тут зійшлися всі сюжети попереднього життя Лаговського. Розрив героя з матір'ю (зауважимо, ніякого з'ясування стосунків не сталося) реальний і символічний водночас: він залишає батьківський дім, щоб іти в протилежний бік, згідно з духом Євангельського заклик до апостолів: покинути всіх близьких і йти за Христом. Він пристає до прочан, бо гроші, призначені на дорогу, роздає бідним, і це теж символічно: хоча юнак іде з рідної домівки не на прощу, а вертається в місто на навчання, спосіб повернення має значення. Лаговський остаточно вирішує чинити всупереч материним настановам, які репрезентують світогляд дрібного, приниженого, слабкого морально і, звісно, далекого від духовності життєвого пристосуванства. Саме тут, у першому розділі, визначається, окреслюється те, від чого Лаговський послідовно і без будь-якої пози ухилятиметься все своє подальше життя (так само, як і Кримський): багатство, становище в суспільстві, слава і людська шана. Це вже аскеза, і вона не позірна. Лаговський з гумором згадує історії про те, як люди сприймають його за бідняка, слугу, як дивуються, дізнаючись випадково про його професорський статус. Бідність, обмеження матеріальних потреб мінімумом, необхідним для підтримання життя, — це головна, засаднича риса Лаговського. І вона формується задовго до того, як наберуть актуальності сексуальні проблеми у психіці героя.

У розділі “Туапсе” Лаговський постає перед читачем уже цілком дорослим. Зникла юнацька знервованість, заганність, трагізм. Лаговський спокійний, самодостатній, із тверезим, легко іронічним поглядом на життя. Водночас окреслюються параметри його позитивної програми: він пристрасний, допитливий науковець, який любить доскіпуватись до витоків і першопричин кожного явища. Водночас він поет з очевидною домінантною рисою світосприйняття — естетизмом. “Коли це раптом він покинув слухати генеральшу та й швиденько збіг з ганку до моря. Там сонце, остаточно тонучи в морі за обрієм, кинуло свій останній промінь на купу прибережного каміння і осіяло фантастичним червоним блиском і дико-сіре креміння-гальку, і сіро-зелений колючкуватий кущ ерингія, що виріс серед гальки. Схилившись на одно коліно перед ерингієвим будяковим стеблом, професор задуманими очима любувався на тії тони, які лягали на ерингіїв цвіт. Потім він устав, поволі вернув на ганок і поцілував руку генеральші.

“Дитина!” — думала генеральша.

“Дитина!” — думав і молодий Шмідт. — Еге, зовсім дитина, хоч і старший за мене”¹².

Ще один приклад: “[...] а коли одного разу Володимир побачив, що Лаговському аж закрутилися сльози на очах, як задивився він був на сизо-голубі шпилі далеких гір, осяяні рожевим промінням сонця при його заході, то Володимир міг тільки здвигнути плечима або звалити вину за ті сльози на слабкі нерви Лаговського...” (2, с.111).

У таких сценах Кримський завжди чітко розставляє акценти, щоб не можна було помилитись. Естетство Лаговського має чіткі ознаки символістського світосприйняття, коли декадентство — це те, що визначає життєвий пафос, а стосовно мистецтва формується настанова на слово про Бога, про божественну

¹² *Кримський А.* Андрій Лаговський. Роман. / *Кримський А.* Твори: У 5 т. — К., 1972. — Т. 2. — С.51. Цитуючи далі це видання, том і сторінку зазначаємо в тексті.

красу і гармонію, котра інколи дає про себе знати у світі природи. Але не тільки завдяки пейзажним красотам. Не випадково саме захід сонця найбільш розчулює Лаговського: це час, коли земний непривабливий світ (“діко-сіре креміння-галька, і сіро-зелений колючкуватий куц”) під дією фантастичного світла перетворюється на осяйний і невимовно прекрасний. Це перетворення — глибоко символічна картина, наслідок певного фокуса бачення: небесна гармонія, торкаючись земної сірості, здатна її, цю занижену сірість, піднести, одухотворити. Це один акцент. Другий стосується реакції людей, що оточують героя. Навіть ті, хто любить Лаговського, мусять шукати вибачення його чужості (“дитина”, “слабі нерви”). Хоча Лаговський намагається бути якомога делікатнішим (поцілував руку генеральші на знак вибачення), але його відмінність від інших, навіть в інтелігентній і значною мірою естетській родині Шмідтів, очевидна. Третій акцент: сльози як вияв особливої чужості саме до гармонії і краси. У наведених цитатах Лаговський не постає перед нами знервованим або занепалим духом. Навпаки, він, як ніколи, веселий і піднесений. Сльози у відповідь на красу виказують невитравний ідеалізм Лаговського. На цьому етапі ідеалізм обраний героєм свідомо й остаточно, але на нього чекає ще одне тяжке випробування.

Викресливши зі свого життя власну родину, Лаговський прихилився до іншої, тієї, яка поманила його ілюзією ідеальної сім’ї. С.Павличко, наголошуючи на закоханості Лаговського у братів Шмідтів (заодно проводячи паралелі зі стосунками Кримського і братів Міллерів, оскільки сім’я професора Міллера, з якою приятелював Кримський у Москві, стала, очевидно, прототипом для Шмідтів), не звернула уваги на той факт, що, зближуючись то з одним, то з двома іншими Шмідтами, Лаговський ніколи не сприймає кожного з них як окрему людину. Всі вони передусім члени любої його серцю родини. Не менш ніжно, ніж до братів, ставиться він і до їхніх батьків — генерала та генеральші, в оповіді не раз наголошується на по-справжньому батьківсько-синівських стосунках, що склалися між ними. Навіть коли з’ясовуються стосунки з кимось одним із сім’ї (найчастіше з Володимиром), Лаговський уживає поняття “Шмідти”, для нього всі вони — окреслена єдність, ідеал, заміна втраченої сім’ї. Сюжет другого розділу визначається руйнацією цього ідеалу, випестуваного з потреби любити й бути любленим. Лаговський має пережити ще один крах ілюзій, ще один тяжкий розрив. Історія ніби повторюється вдруге: Шмідти виявляються надто далекими від того ідеалу, в який так пристрасно повірив Лаговський. Знову нагадує про себе та сама лінія: Шмідти належать земному світові, вони живуть матеріальними цінностями, духовний світ (у даному разі пов’язаний з поезією і музикою) для них — тимчасове, поверхове захоплення, данина моді. Брати Шмідти — позірні декаденти. До того ж і за моральністю, співчуттям до бідних (тут найпоказовіша історія з учителем, якого Шмідти легковажно прирекли на життєву трагедію; на відміну від свого героя, Кримський щодо них не має жодних ілюзій), ставленням до багатства і почетеї. Вони виявилися такими ж, як і його матір, заземленими людьми.

Що стосується нервової хвороби, яку пережив Лаговський після роману з легковажною жінкою Зоєю, то й тут навряд чи варто погоджуватись із С.Павличко, яка вважає: причина в тому, що Зоя — жінка, а до жінок Лаговський загалом почуває відразу, хоча й не усвідомлює цього. Насправді жінки не цікавлять Лаговського з іншої причини: найчастіше він саме в них бачить ту бездуховність і меркантильність, яка відштовхує його в людях. Йому нема про що говорити з жінками, і це не дивина як для початку ХХ століття. Трагедія має свої психологічні витоки. Перший сексуальний досвід виявився вбивчим для організму і психіки Лаговського. Чому? Загалом у романі багато пояснень, запозичених із текстів середньовічних схимників і аскетів. На сьогодні вони здаються досить наївними і цікаві лише як свідчення тих способів, що їх обирали аскети у своїй виснажливій боротьбі з потребами плоті. Звісно, найпростіший шлях — це плекання ненависті

до жінки, віра в її нечестивість, у шкідливість сексуальних стосунків тощо. Лаговський утішається цими доказами, знаходить підтвердження їм у тому, що й Володимир після ночі зі служницею Амалією кілька днів був пригнічений. Насправді головне зіткнення пролягає у тій сфері, яку доводиться гостро і глибоко пережити кожному християнину: саме в інтимних стосунках стикаються ідеал (палка платонічна закоханість) і дійсність (фізіологія, яка в цей час заявляє про права плоті над душею). Суть випробування полягає в тому, що Лаговського було втягнуто у сексуальний зв'язок без справжнього з його боку почуття. Кохання не було і не могло бути: Зоя не та жінка, яка могла б захопити Лаговського, вона з іншого світу, світу надто земних пристрастей. Секс, як лише звичайний фізіологічний потяг, брутально вирвав поетичну натуру Лаговського зі світу ідеальних поривань, естетики, краси і кинув його на грішну землю. Огида до себе — це огида до свого тіла, яке продемонструвало юнакові спроможність керувати ним і змінювати його орієнтири.

У третьому розділі ми бачимо Лаговського, який, повернувшись до Москви вкрай хворим і виснаженим, укотре шукає порятунку в книгах. Читаючи середньовічного схимника Сіріна, він натрапив на пораду лікувати все голодом. “Правду кажучи, професорові ніколи не було дуже далеко від аскетичного життя: проста вбога обстановка, проста бідна їжа, непоказний одяг, брак честолюбивості: все це давно ввійшло було в його плоть і кров. [...] Гнітило його зовсім інше рабство. Йому треба було вбити тільки свій *сердечний* рабський біль, отой біль, що поставав з нудьги за сім'єю Шмідтів. [...] так чи не дасть рецепта й чисто практичної поради святий Єфрем Сірін?” (2, с.244). Голодування швидко допомогло, хоча це й парадоксально: Лаговський і раніше мав вигляд людини, виснаженої тяжкою хворобою. Він і говорив увесь час, що дні його життя лічені — такий він хворий. Здається, коли людина так жахливо виснажена, голод може стати для неї вбивчим. Виявилось — навпаки. Усього лише за тиждень помірного голодування Лаговський прийшов до своєї звичної норми. Психічний стан урівноважився одразу, як тільки він відчув, що здатен керувати тілом, здатен, як і завжди, понад усе ставити потреби духу. Водночас відбулось остаточне переосмислення засад власного світогляду. Він усвідомив, що ідеальних людей не буває взагалі (укотре переконавшись у власній недосконалості і гріховності), що людині треба вибачати її не-ідеальність. Ставлення до сім'ї Шмідтів стало спокійним, рівним, він почав сприймати їх такими, які вони є насправді, переконавшись, що можна (але вже без екстазу) любити їх і далі. Третій розділ завершується довгою розмовою героя з Костянтином Шмідтом (поетом-декадентом, який найкраще розумів Лаговського) про християнство. Ознайомившись зі способом життя, поезією, лектурою Лаговського, Костянтин одразу зробив висновок: це типове схимницьке життя, залишається лише переїхати в якийсь монастир. Лаговський у відповідь обурився, навіть сказав: “Я ненавидю християнство”, вочевидь, вторячи Ніцше (мовляв, воно вигадало замість одного Бога трьох та ще й додало до них Богоматір). Але Костянтин — звісно, з допомогою проникливого погляду автора — розгледів за цим запальним випадом проти християнства дещо важливіше: “З отої вашої гарячої ворожнечі проти християнства я можу напроорокувати вам, що колись буде з вас найщиріший християнин” (2, с.250). “Ах, Андрію Йвановичу, Андрію Йвановичу! — докірливо сказав Костянтин. — І ви тим думаєте мене й себе одурити? Та хіба ж ви не бачите, що навіть з оцих самих ваших віршів, де ви вчоловічуєте Ісуса якнайбільше, вже дихає ваша прикрита віра в Христа, та й то неабияка? Ви намагаєтесь одкинути Христа, але ж видно, що Христова етика, Христова мораль — це ж єсть і ваша ідеальна мораль. А через те ви й отепер, проти своєї навіть волі, є вже християнин” (2, 254).

Вірші Лаговського справді глибоко філософські, вони демонструють нам світогляд поета-символіста і віруючого християнина.

Коло машини

Якось я стояв, задумавсь,
Коло ткальної машини:
Що за взори, що за тонкість
У шовкової тканини!

А диви: сама машина
Ані-ні не звабить очі:
Вся сіренька, вся буденна,
Монотонно так стукоче...

Ти, поет, — така ж машина!
Ткань думок твоїх — чудова.
А життя — зовсім сіреньке,
І буденна обстановка.

В тій буденній обстанові
Раз побачивши поета,
Дехто й думає: “Чи вийде
Що путяще з Назарета?”

Ця граціозна медитація — то насправді глибокий маніфест символістського світосприйняття, до того ж не запозичений, а природний, такий, що внаслідок напруженої внутрішньої роботи проріс назовні промовистим художнім образом. Поет з його сіреньким життям і буденною обстановкою — творець справжньої краси. Чітке протиставлення сірого, буденного вигляду ткацького станка і тонкості візерунків на шовковій тканині визначає концепцію творчості з певною світоглядною основою: світ буденний маркується негативно, світ мистецтва — позитивно, у відповідності з належністю до матеріальних або духовних цінностей. У цьому сюжеті важлива завершальна згадка про Назарет. З Назарета вийшов Христос, християнське вчення, заснувалося християнство. Воно поставило перед людиною мету: з нікчемного земного життя витворити безсмертну душу. Чи вдасться цей намір? Чи зможе людський дух підкорити собі грішну плоть, одухотворити її? Тисячі років існування віри показали, що це надто непросто, що цінності духу нарощуються дуже помалу, що це надто тонка, хоч і прекрасна, матерія, яка може знівечитись одним порухом могутньої плоті. Отже, вибудовується ще один імпліцитний прошарок змісту вірша “Коло машини”: сіра машина — міцна, вагома, незаперечна, а шовкова тканина — благоденна. Чи вистачить її для того, щоб прикрасити сірий матеріальний світ? Але при цьому роль поета як творця прекрасної тонкої тканини мистецтва не піддається сумніву. Сумнів стосується лише генеральної мети людського життя. Автор вірша (у даному разі ліричний герой однаково близький як героєві роману, так і його авторові) уже не перебуває в ситуації вибору. Він філософськи змирений, він обрав свій шлях остаточно. Сумнів адресований іншим, “декому”. Поет знає, що надто багато людей сумнівається в доцільності плекання духовних цінностей.

У вірші “Ах, на ньому жилет, а не мантия!” Лаговський знову наголошує, що істинні цінності виникають у царині духу. “Ім пізнати важко / Дух, огонь поета, — / Ім би треба мантий, / Мантий — не жилета”. Обиватель визначає місію людини лише за статусом у соціумі, за її суспільною роллю. Головне — мантия, яка свідчить про високий статус у суспільстві. Поет одягнений у жилет, отож не заслуговує на повагу, хоча його місія по-справжньому висока. Усвідомлення того, що перлини духу зростають в огидній оболонці плоті, тривожить поета, але йому вдається піднятися над самим собою і кинути іронічний погляд на власні страждання. У вірші “Вночі на самоті” поета відвідує дєрвіш, сподвижник духу й аскет. “Голос хриплий, деспотичний; / Вид його — не естетичний. / Хоч душа його й вельможна, / Ноги ж... дихати не можна! / Аж закинув я з одчаю: / “Ні, покинь мене, благаю!.. / Ідеалом — будь мені. / Але жити разом — ні!”. Це говорить людина, яка після романтичного мрійництва спустилась на грішну землю і дивиться на світ тверезо й іронічно. Навіть святий виглядає бридко, бо він належить тлінному світові. Але це не скасовує вищого світу.

Третій розділ завершується прийняттям християнства в його найбільш шельмованій за часів нігілізму тезі: треба любити ворогів. У вірші “Сон” поета відвідує Христос, звинувачуваний поетом у тому, що той називає себе Богом, а Бог, за його поняттям, — єдиний. Христос натомість зауважує, що він лише син Божий і що кожна людина може відчутти себе сином Божим.

Це кажучи, глядів він так прихильно,
Що я схилився перед ним безсильно
І щиро вигукнув з плачем гірким:
“Дай, Боже, щастя ворогам моїм!..”

Ах, що за чудо сталося зі мною!
Солодкі сльози вдарили рікою...
Кому ж я маю дякувати за те?
Благословен у Бога ти, Христе!”

Написання цього вірша — останній рубіж у формуванні християнського світогляду Лаговського. Як тільки він прийняв тезу про ворогів, то одразу ж відчув спокій, набув стану остаточної психічної рівноваги, його дух проявився назавжди. Стихійним християнином Лаговський був із самого початку, оскільки природна інтуїтивність тягла його у містичний світ віри і мистецтва. Але, щоб прийняти християнство як усвідомлене світосприйняття, треба було пройти тяжкий, сповнений мук і суперечностей шлях.

В останньому розділі “Порозумілися” ми бачимо іншого Лаговського — ушавленого професора, поета, котрий іронічно ставиться до свого авторитету й усі свої матеріальні статки витрачає на непозірне добродчинство. Його головна мета — робити людям добро й відкривати їм істину (через наукові праці й поезію). Усвідомивши себе до кінця, він інакше побачив і сім’ю Шмідтів, і своє власне минуле. Він мириться зі Шмідтами і з матір’ю, зрозумівши, що однаково не мав рації: ні коли ідеалізував когось, ні коли гнівно засуджував. Людина слабка, вона має безліч недоліків, але саме тому вона нещасна і навіть трагічна, їй треба співчувати, їй треба допомогти. “Почалися для Андрія Івановича наново щасливі дні, тільки ж зовсім не такі, як були в Туапсе. Там почувалося щастя яскраве, блискуче, підкреслене, а тут — спокійненьке, приховане, навіть з чималою дозою меланхолії” (2, с. 287). Розчарувавшись спершу в одній сім’ї, потім у другій, він згодом вертається до обох, і це означає, що він остаточно прийняв життя з усією його недосконалістю. Мистецтво і любов, як небесне світло, здатні витворити чудо, перетворити сіру буденність на високості. Це і живить душу Лаговського.

Гадаю, немає потреби доводити тезу (опосередковано вона вже доведена: через усвідомлення автобіографічності цього твору, мову про яку почала ще Леся Українка), що перед нами у романі “Андрій Лаговський” розгорнулася історія становлення світогляду самого Агатангела Кримського, що його воістину християнське подвижництво гідне подиву і вдячності нащадків.

м. Луцьк

Передплачуйте

СЛОВО *i* ЧАС

— *єдиний академічний*

*літературознавчий журнал
про українську та світову літературу.*

Передплатний індекс — 74423.

Електронний варіант

на Web-сторінці за адресою:

www.word-and-time.iatp.org.ua

